

Тема 1. Історія розвитку біржової торгівлі й сучасний стан біржового ринку

- 1.1. Сутність біржі, її роль та місце в економіці.
- 1.2. Класифікація бірж та їх функції.
- 1.3. Етапи розвитку біржової торгівлі за кордоном та сучасний стан світового біржового ринку.
- 1.4. Становлення та розвиток біржового ринку в Україні.

1.1. Сутність біржі, її роль та місце в економіці.

Сучасна товарна біржа є результатом довготривалої еволюції торгівлі від початкових примітивних форм до високоорганізованого оптового ринку.

Виникнення торгівлі пояснюється потребою розвитку як виробництва, так і власне торгівлі. Тому торгівлю розглядають як сполучну ланку, що зв'язує виробництво з навколишнім середовищем.

Оскільки виробництво і торгівля тісно взаємозв'язані, то в процесі взаємодії вони висувають один до одного певні вимоги.

Для сталого функціонування виробництва необхідно, щоб певні ресурси обумовленої якості в погодженому обсязі й асортименті були доставлені в установленний термін.

Безпосередній зв'язок з виробництвом здійснюється, як правило, через оптову торгівлю. Основні функції оптової торгівлі:

- ✓ вивчення і прогнозування основних тенденцій розвитку економічної кон'юнктури ринку;
- ✓ робота з продукцією у достатньо широкій номенклатурі;
- ✓ формування партій товару за обсягами й бажанням покупця;
- ✓ пакування партій товару і зберігання його;
- ✓ доставка (транспортування) товару до місця призначення;
- ✓ надання клієнтам товарного кредиту;
- ✓ надання орендних послуг;
- ✓ надання інформації і консультаційних послуг (цінової, технічної інформації, рекомендацій щодо обслуговування і продажу товарів).

Кожному виду виробленого товару відповідає певний канал його збуту і організаційна форма оптової торгівлі.

Найбільш поширеними формами оптової торгівлі можна вважати такі (рис.1):



Рис. 1 – Форми оптової торгівлі

Біржова торгівля є невід'ємною складовою частиною оптової торгівлі.

Історично початковою формою гуртової торгівлі була караванна, яку пізніше замінила ярмаркова, яку в свою чергу витіснила, хоча й не повністю, біржова. Основна різниця між цими трьома різновидами гуртової торгівлі полягає у їх регулярності. Караванна форма була епізодичною, ярмаркова — періодичною. Біржа ж є стаціонарним торговельним місцем з фіксованими днями та годинами роботи.

Зародження елементів біржової торгівлі починалося з елементарного локального ринку (базару), причому в країнах з високорозвиненою ринковою економікою базари, як один із напрямків реалізації продукції, припинили існування.

Для **ринку (базару)** характерні такі ознаки:

1) торгівля здійснюється регулярно (щоденно) на основі публічних (відкритих) торгів і за відсутності обмежень на товари, які є об'єктом купівлі й продажу;

2) товар обов'язково присутній під час торгу; як правило, торгівля здійснюється невеликими партіями і після операції купівлі - продажу товар негайно передається з рук в руки, що виключає необхідність оформлення спеціальних документів, які підтверджують зміну власника товару;

3) ціна на товар встановлюється на основі попиту і пропозиції, покупець товару, як правило, є його споживачем. Локальні ринки обслуговують невеликі території.

Наступною складовою частиною оптового ринку, що включає в себе значну частину елементів біржової торгівлі, є ярмарок. Основні характеристики ярмарку:

- ✓ епізодичний характер (як правило, раз на рік);
- ✓ ведення публічних торгів (з голосу);
- ✓ торгівля специфічними товарами за зразками, каталогами; як правило, товар на цих торгах відсутній.

У зв'язку з тим, що продаж здійснюється великими партіями з відстроченим терміном їх передачі покупцеві, необхідні спеціальні документи (договір, контракт), що підтверджують передачу права власності на товар, особливі норми й правила ведення торгів і органи, які регулюють і вирішують спори. У цьому разі ціни на товар встановлюються залежно від попиту і пропозиції; покупцем на ярмарку, як правило, є не безпосередньо споживач, а посередник або спекулянт. Ярмарки обслуговують великі території і стимулюють розвиток торгового обороту.

Аукціони - прообраз біржової торгівлі. Відродження біржового агропромислового ринку в Україні починалось з організації аукціону з продажу сільськогосподарської продукції.

Аукціонна торгівля – це особливий вид ринкової торгівля товарами (або майном) з індивідуальними властивостями в певних місцях методом публічних торгів, коли продавець, бажаючи отримати максимальний прибуток, використовує пряму конкуренцію декількох (або багатьох) покупців, присутніх на продажу, а покупцем товару стає особа, яка запропонувала найвищу ціну.

Аукціони, для яких характерні ті самі риси, що й для ярмарків, мають водночас певні відмінності:

- ✓ систематичність (не рідше, ніж раз на тиждень);

- ✓ контроль за здійсненням платежів і гарантій виконання угод;
- ✓ участь у торгах виробників, споживачів і посередників;
- ✓ відкритість торгів;
- ✓ постійна номенклатура товарів.

Аукціони бувають **примусові й добровільні**. Примусові аукціони проводяться судовими органами або органами влади з метою стягнення боргів з тих, хто їх має, а також різними державними і приватними організаціями для реалізації конфіскованих вантажів, майна, яке віддали у заставу і не викупили в термін, незапитаних товарів і т. ін.

Добровільні аукціони організуються з ініціативи власників товарів або майна з метою найбільш вигідної їхньої реалізації. Добровільні товарні аукціони проводяться за визначеними товарами (коні, хутро, тютюн, щетина, немита шерсть, чай, прянощі та ін.), що не володіють властивістю заміни й мають деякі індивідуальні особливості. Міжнародні товарні аукціони організуються декілька разів на рік у великих торгових центрах або в портових містах (Лондоні, Нью-Йорку, Амстердамі, Калькутті, Ліверпулі, Сіднеї). Висока прибутковість даного виду комерційного посередництва викликала до життя утворення ряду відомих на сьогодні фірм, які активно функціонують у цій ніші ринкового простору («Сотбіс» та ін.) .

Різновидом аукціонів є торги. **Торги** - спосіб купівлі-продажу товарів шляхом залучення покупцем пропозиції кількох постачальників (виробників, продавців), вибору найбільш вигідного з них та укладання угоди з відповідним учасником торгів. Вони практикуються, як правило, при зовнішньоекономічних операціях. Під час проведення торгів покупець оголошує конкурс для виробників продукції або продавців на визначений товар, наприклад турбіни для електростанцій, і вказує технічні й економічні характеристики продукції. За існуючою класифікацією торги можуть відбуватися тільки за участю національних фірм - у цьому випадку вони називаються внутрішніми, а при участі в торгах іноземних компаній - міжнародними. Міжнародні торги називаються тендерами і бувають двох видів: відкриті (публічні), в яких можуть брати участь усі бажаючі фірми, й закриті - за участю лише найбільш відомих на світовому ринку постачальників і підрядчиків даної продукції.

Біржова торгівля ввібрала в себе особливості як звичайної ринкової, так і аукціонної торгівлі. Торговці організують її для полегшення власне процесу торгівлі, створення більш ефективного механізму торгівлі, а також з метою вироблення механізму захисту інтересів як продавців, так і покупців від несприятливих змін цін.

Біржова діяльність, як і біржі загалом, має такі **особливості** :

- ✓ концентрується в місцях виробництва і споживання товару, тобто у великих промислових, сільськогосподарських і торгових центрах;
- ✓ торгівля здійснюється специфічними видами товарів, так званими біржовими товарами, великими партіями;
- ✓ торгівлю здійснюють за відсутності товару, тобто за взірцями, описанням, каталогами, а також за контрактами і договорами на поставку товарів у майбутньому з правом укладення таких договорів у майбутньому;
- ✓ торги ведуться регулярно, враховується можливість концентрації попиту і пропозиції продавців і покупців у часі й просторі;

✓ відзначається відкритістю торгів, тобто всі, хто бажає, можуть отримати вичерпну інформацію про обсяги товарів, проданих на торгах, і ціни, що склалися;

✓ характеризується вільним ціноутворенням, тобто ціни формуються залежно від попиту і пропозиції за наявності конкуренції; ціни не постійні і змінюються залежно від кон'юнктури ринку;

✓ здійснюється, як правило, біржовими посередниками, які можуть виступати від імені і в інтересах товаровиробників або споживачів товару. Біржове посередництво в біржовій торгівлі здійснюється виключно біржовими посередниками – брокерськими фірмами, конторами і незалежними брокерами. Сама біржа не може бути біржовим посередником;

✓ передбачає відсутність прямого державного втручання у процесі біржових торгів;

✓ здійснюється за єдиними історично сформованими і законодавчо затвердженими правилами, дію яких регулює ринок (з використанням типових документів для оформлення контрактів), і певними вимогами до умов поставки проданих товарів;

✓ виробляє два основних стандарти - щодо якості і ціни товару, який є об'єктом купівлі-продажу.

Порівняльна характеристика різних форм оптової торгівлі наведена у табл.

1.

Таблиця 1 – Порівняльні характеристики форм оптової торгівлі

Форма оптової торгівлі	Локальний ринок (базар)	Ярмарок	Аукціон	Біржа
1.Наявність постійного місця для торгівлі	±	+	+	+
2.Режим роботи	Не регламентується	Сезонний	Не регламентується	Не регламентується
3.Наявність правил торгівлі, що затверджуються	-	-	-	+
4.Наявність товару під час укладання угоди	Присутній	Присутній	Присутній	Відсутній
5.Розмір партії товару, що продається	Не регламентується	Не регламентується	Не регламентується	Кратний біржовій одиниці
6. Характер торгів	Поодинокий	Поодинокий, публічний	Публічний, гласний	Публічний, гласний
7. Учасники торгів	Найчастіше: покупець є споживачем	Покупець є посередником	Покупець є посередником	Біржові посередники, які можуть виступати від імені і в інтересах товаровиробників або споживачів товару

Досі невідоме точне пояснення походження слова біржа. Серед науковців

поширені дві версії.

Етимологічно поняття біржа походить від грецького слова “byrza”, що в перекладі означає сума, гаманець. Згідно з першою версією, витоки його лежать у новолатинському слові “bursa” — шкіряний гаманець, але це одночасно і студентська стипендія, і, власне, біржа. Подібність кореневих основ простежується у німецькому “borse”, французькому “bourse”, італійському “borsa”. Однак в англійській мові вживається слово “exchange”, буквально обмін, і лише додавання прикметників “commodity” і “stock” дозволяє зрозуміти, що мова йтиме про товарну і фондову біржі.

Згідно з іншою версією сама назва пов'язується з іменем бельгійського купця Ван дер Бурсе, який мешкав у м. Брюгге і мав на своєму родовому гербі зображення трьох гаманців. Місце розташування його будинку було зручним для зібрань торговців, здебільшого грошових мінняйл. Багатий купець використав свій шанс. Він віддав у розпорядження торговців свій будинок, який став першою офіційною біржовою спорудою. Вирощуючи тюльпани на подвір'ї свого будинку, він справно отримував дохід у вигляді орендної плати від біржовиків.

Іноземні комерсанти, які прибували до Брюгге, часто зупинялися в цьому готелі, укладали угоди, дізнавалися про останні новини. „Бурсе” був вигідний для торговців ще й тим, що поряд з ним розміщувалося представництво найбільших торгових центрів - Флоренції і Генуї. Так склався вираз „йти до Бурсе”, тобто брати участь в торгових зборах. Від слова „Бурсе”, найімовірніше, і пішло сучасне „біржа”.

Основна перевага цієї версії полягає в тому, що вона дає близьке за змістом тлумачення.

Поняття „біржа” як місце зустрічі ділових людей поширилось досить швидко, хоча в багатьох місцях збереглися попередні назви. Так, у Ліоні біржу називали площею обмінів, у ганзейських містах - купецькою колегією, в Барселоні - лохією.

Отже, біржа – це постійно діючий ринок масових замінних цінностей, який функціонує за визначеними правилами, у конкретному місці та призначений час.

Біржа – це ринок, на якому товари продаються у великій кількості, у приміщенні, де відбуваються публічні торги за допомогою голосу та жестів або через комп'ютерні мережі, створюючи особливу атмосферу ринку чистої конкуренції. Біржа володіє своєю мовою, знання якої означає знайомство із структурою й організаційними елементами, Статутом і Правилами біржової торгівлі та Кодексом честі біржовиків [44].

Від свого імені вона може укладати договори, контракти та інші угоди, бути позивачем і відповідачем у державному арбітражному або третейському суді. Біржа відображує картину того, які товари користуються попитом і які насамперед треба виробляти товаровиробникам [30].

Отже **біржова торгівля** як найвища організаційна форма оптового ринку ввібрала в себе головні риси усіх вищезгаданих форм торгівлі. Біржова діяльність, а відтак і біржі є класичним інститутом ринкової економіки, який формує оптовий ринок товарів і має організаційну, економічну і юридичну (правову) основи.

Біржу як класичний інститут ринкової економіки слід розглядати в організаційному, економічному і юридичному аспектах її діяльності.

З організаційної точки зору – це спеціально обладнане «ринкове місце», що надається учасникам біржового торгу.

З економічної точки зору – це організований у певному місці регулярно діючий за встановленими правилами оптовий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами, оптова торгівля товарами за зразками і стандартами і контрактами на їх поставку в майбутньому, а також валютою, дорогоцінними металами за цінами, які офіційно встановлені на основі попиту та пропозиції.

У юридичному аспекті – це організація, що об'єднує фізичних і юридичних осіб, які володіють відокремленим майном і мають майнові й власні немайнові права й обов'язки.

1.2 Класифікація бірж та їх функції.

Розвиток світової торгівлі сприяв виникненню різних видів бірж. Для того щоб краще зрозуміти особливості функціонування та призначення бірж, їх необхідно класифікувати.

1. *Залежно від виду біржового товару біржі* поділяють на товарні (товарно-сировинні (в Україні до цього виду відносять аграрні, фондові та валютні)), фондові й валютні. Деякі науковці до цієї класифікації відносять ще й біржі праці. Останні мають зовсім іншу економічну сутність і є кадровими агенціями.

Відповідно до чинного в Україні законодавства:

✓ товарна біржа – це організація, яка об'єднує юридичних і фізичних осіб, що здійснюють виробничу й комерційну діяльність, і має на меті надання послуг, виявлення біржових цін, попиту й пропозиції, упорядкування і полегшення товарообігу та пов'язаних з ним торгових операцій. Товарна біржа здійснює операції із купівлі-продажу масових однорідних товарів з певними параметрами чи за зразками; характеризується регулярністю торгівлі у суворо визначеному місці, уніфікацією основних вимог до якості товару, умов та термінів постачання.

✓ фондова біржа - організаційно оформлений постійно діючий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами. Спеціалізується на купівлі-продажу цінних паперів, акцій, облігацій, що випускаються урядом, місцевими органами влади та приватними підприємствами. Призначення фондової біржі - мобілізація тимчасово вільних коштів шляхом продажу цінних паперів, встановлення їхньої ринкової вартості, переливання капіталу між галузями, кампаніями й сферами. Обслуговує в основному вторинний ринок цінних паперів;

✓ валютні біржі створюються для організації і обслуговування ринку іноземної валюти, яка внаслідок своєї специфіки найбільш жорстко контролюється державою (в особі Національного банку України). Здійснює угоди з іноземною валютою і визначає поточний курс вітчизняної грошової одиниці щодо іноземної валюти. Світовий досвід свідчить, що торгівля валютою об'єднується з торгівлею цінними паперами й проводиться на фондових біржах.

У 2013 році в Україні зареєстровано 584 біржі. Практичну діяльність здійснювали 219 бірж, серед них універсальних, товарно-сировинних і товарних – 197 бірж, агропромислових – 11, бірж нерухомості – 10 та 1 валютна біржа.

2. *За принципом організації (ролі держави у створенні бірж) розрізняють три види бірж:*

✓ публічно-правові, що контролюються державою. Членом такої біржі може стати будь-який підприємець даного району, який занесений у торговий реєстр і має певний розмір обороту. Особи, які не є членами біржі, також допускаються до здійснення операцій згідно з придбаними або разовими квитками. Біржі такого виду функціонують в Європі (Франції, Бельгії, Нідерландах);

✓ приватноправові (приватні) біржі є пайовими товариствами. Їх статутний капітал ділиться на певну кількість паїв (сертифікатів). Кожний член біржі повинен бути власником хоч би одного паю (сертифіката), який дає йому право укладати операції в приміщенні біржі. На ці біржі відкритий доступ тільки вузькому колу осіб, що входять у біржову корпорацію. Кількість членів таких бірж обмежена. Властиві Англії, США;

✓ змішані біржі також характерні для континентальної Європи. У руках держави знаходиться частина акцій біржі (якщо це АТ), що дає їй право направляти до органів управління представників виконавчої влади й таким чином контролювати діяльність біржі. В основному це фондові біржі, наприклад Віденська фондова біржа.

Біржі в Україні можна віднести до змішаного типу .

3. За правовим статусом створені біржі в основному реєструвалися як **акціонерні товариства або товариства з обмеженою відповідальністю**. Така форма організації бірж пояснюється рівнем ділової і економічної культури, історичними традиціями, а також відсутністю жорсткої правової основи, яка регламентує їх створення і функціонування. Це надавало засновникам бірж більшу свободу при підготовці необхідних документів, давало змогу закласти такий механізм управління і розподілу прибутку, який найбільшою мірою влаштував би їх. Засновників приваблювало й те, що біржу у формі товариства з обмеженою відповідальністю можна було зареєструвати в місцевих органах влади.

4. За формою участі відвідувачів у торгах біржі бувають відкритими і закритими.

В торгах на **відкритих біржах**, крім постійних членів, можуть брати участь й інші бажанчі, які придбали відповідне право. Відкриті біржі бувають двох типів:

“ідеально” відкриті біржі, на яких контрагенти можуть не користуватися послугами брокерів-посередників. На таких біржах забезпечується вільний доступ до біржового кільця клієнтів-продавців і клієнтів-покупців;

відкриті біржі змішаного типу, на яких угоди з продавцем і покупцем можуть укладати дві групи посередників:

а) брокери, які працюють від імені й за рахунок клієнта;

б) дилери, які здійснюють угоди від свого імені й за свій рахунок.

Згідно зі статутами, більшість товарних бірж у нашій країні є закритими.

Створення необхідної біржової інфраструктури і вдосконалення біржової торгівлі призводять до більш закритого характеру діяльності бірж.

Українські товарні біржі можна віднести до бірж закритого типу. Відповідно до чинного законодавства біржові угоди на них укладаються тільки членами біржі або брокерами.

З метою збільшення біржового обороту інколи до участі в торгах

залучаються й клієнти (продавці і покупці) шляхом надання їм за визначену плату статусу разового чи постійного відвідувача.

Торги на закритих біржах зорієнтовані на професіоналів, формування ділових зв'язків на основі взаємної довіри між торговцями, для співпраці яких необхідною умовою є обмежена кількість випадкових відвідувачів біржі.

Отже, для біржі, яка захищає інтереси біржових посередників, закритий характер привабливіший і відповідає самій суті концепції біржі як організації (асоціації) торговців (посередників), яку створено для забезпечення торгівлі й задоволення їхніх інтересів.

5. За номенклатурою товарів біржі поділяються на універсальні, спеціалізовані і вузькоспеціалізовані.

На **універсальних біржах** ведуться торги по широкому колу різноманітних товарів. До універсальних бірж відноситься, наприклад, Чиказька торгова біржа (Chicago Board of Trade) з таким асортиментом біржових товарів: пшениця, кукурудза, овес, боби, соя, соєва олія, бройлери, фанера, золото, срібло, нафта, мазут, бензин; Чиказька товарна біржа (Chicago Mercantile Exchange): худоба, свинина, бекон, бройлери, яйця, пиломатеріали, золото.

У західних країнах універсальною товарною біржею вважається біржа, що здійснює угоди на операції з товаром і з цінними паперами, валютою.

Спеціалізовані біржі мають товарну спеціалізацію, тобто спеціалізацію за групами товарів не обов'язково однорідних (наприклад, за походженням). Наприклад, Нью - Йоркська біржа кави, цукру і какао, Лондонська біржа металів, Канзас - Сіті Борд оф Трейд (лише пшениця) тощо.

Вузькоспеціалізовані біржі здійснюють операції лише по кількох видах товарів.

В Україні переважна кількість товарних бірж є універсальними. На них торгують широким асортиментом засобів виробництва, сировини, матеріалів і товарів народного споживання, більшість з яких не є предметом торгівлі зарубіжних товарних бірж (хоча почали з'являтися спеціалізовані й вузькоспеціалізовані біржі, наприклад Київська спеціалізована товарна біржа). Це зумовлено здебільшого „дефіцитом” інших ринкових посередницьких структур, зокрема оптових торговельних фірм (дилерів).

Світова практика стверджує, що спеціалізовані біржі мають ряд переваг: збільшення біржового обороту; зниження витрат на торгівлю; розширення регіону дії; послаблення диктату монополізованих виробників; об'єктивніше встановлення цін на товари; кваліфіковане проведення обробки біржової інформації; тощо.

6. За основними видами біржових угод світова практика виділяє наступні види бірж:

✓ біржі наявного (реального) товару - це товарні біржі, де предметом купівлі-продажу є реальний товар, який вже зроблений або намічений до випуску в майбутньому періоді. Істотною відмінністю є обов'язкове постачання і отримання товару після проведення торгів, тобто фактична зміна власника й переміщення товару від продавця до покупця. За кордоном біржі реального товару збереглися тільки в деяких країнах і мають невеликі обороти.

✓ ф'ючерсні біржі відображають перетворення біржі з ринку реального товару в ринок прав на товар. Предметом торгів є контракт на товар.

Ф'ючерсні біржі виникли внаслідок розвитку біржової торгівлі і перетворення бірж реального товару на спеціалізований ринок торгівлі контрактами.

Ф'ючерсні біржі є своєрідними фінансовими інститутами, які обслуговують торгівлю контрактами, їх локалізують у місцях найбільшої концентрації грошових ресурсів або в провідних фінансових центрах.

опціоні біржі, предметом торгів на яких є тільки права на купівлю або продаж реальних товарів або контрактів на них у майбутньому періоді. Вони використовуються для посилення страхування учасників біржової торгівлі, бо дають змогу покупцям опціонів обмежити можливі збитки під час укладання біржових угод. Істотну роль у сучасній світовій економіці відіграють **опціонні біржі** як засіб страхування учасників біржової торгівлі, оскільки це дає змогу покупцям опціонів зменшити можливі збитки під час укладання та виконання біржових угод;

на змішаних (комплексних) біржах здійснюються всі види операцій: з реальним товаром, на ф'ючерсні й опціоні контракти. Практично це має місце на всіх зарубіжних товарних біржах. Відмінність полягає лише у співвідношенні й перевазі окремих видів угод. Біржі, на яких здійснюються операції, що передбачають поєднання різних видів угод, називають **змішаними**

6. За місцем, роллю, функціями, які виконують біржі, ринкової орієнтації у світовій торгівлі їх прийнято поділяти на міжнародні та національні.

Міжнародна біржа – це особливий вид постійно діючого оптового ринку, який охоплює кілька країн і на якому здійснюються угоди купівлі-продажу на певні біржові товари.

Міжнародні біржі зосереджені у таких трьох країнах, як США, Англія та Японія, де створено умови вільного переміщення прибутку, отриманого від біржової діяльності.

Національні біржі діють у межах однієї країни. Вони враховують особливості розвитку виробництва, обігу й споживання матеріальних ресурсів, що притаманні даній країні.

До національних відносяться більшість товарних бірж країн континентальної Європи.

У наш час в Україні жодну з бірж не можна віднести до міжнародних.

7. Залежно від сфери діяльності біржі умовно поділяють на центральні (столичні), міжрегіональні і регіональні (локальні).

Як засвідчує світова практика, територіальне розташування бірж у країні має відповідати центрам торговельних зв'язків і транспортних шляхів. Наприклад, Гамбурзька біржа кави та Міжнародна Нью-Йоркська біржа кави, цукру і какао знаходяться не в місцях виробництва, а в центрах міжнародної торгівлі – **центральні (столичні) біржі**.

Міжрегіональні біржі, як правило, сполучають райони виробництва і споживання товарів.

Регіональні біржі – це здебільшого обласні біржі, які можуть мати філії.

Більшість бірж України є регіональними (локальними). До центральних відносяться біржі Києва та Харкова, до міжрегіональних – Одеська, Львівська товарні біржі, до локальних (регіональних) – наприклад, Чернівецька товарна

біржа.

Біржа, основою діяльності якої є біржова торгівля, виконує такі **функції**.

1. Організаційну (організація проведення біржових торгів, вироблення правил, матеріально-технічне забезпечення торгів, забезпечення висококваліфікованим персоналом). Насамперед – це добре обладнане “ринкове місце” (біржова зала) з місцем для проведення біржових торгів – біржовим кільцем («ямою», або «полом»), де могла б розміститися достатня кількість продавців і покупців, що беруть участь у біржових торгах. Багато сучасних бірж широко застосовують електронні торги з використанням комп'ютерних систем. Це не потребує фізичної присутності покупців і продавців в одному місці, а дає змогу здійснювати торгівлю через електронні комп'ютерні мережі.

2. Вироблення біржових контрактів (це стандартизація вимог до якісної характеристики біржових товарів і до визначення розмірів партій, розробка єдиних вимог до розрахунків за біржовими угодами тощо); Біржа встановлює жорсткі вимоги щодо товарів, які допускаються до біржових торгів. На підставі цих вимог розроблено біржові стандарти, які мають бути враховані продавцями і покупцями на біржах.

3. Розв'язання суперечок між членами біржі й учасниками біржових операцій. Під час біржових торгів між учасниками біржової торгівлі можуть виникати спірні ситуації (помилки, нечітка робота технічного персоналу, відмова від виконання контрактів, письмового укладання угод, порушення правил торгів тощо). Ці питання вирішуються безпосередньо на біржі відповідним нейтральним органом – третейським або арбітражним судом біржі.

4. Реєстрації та публікації біржових цін (котирування). Біржову ціну встановлюють в процесі її котирування, це розглядають як найважливішу регульовальну функцію біржі. *Котирування цін* – це визначення діючих на біржах цін на товари, курси цінних паперів і валют. Такі ціни встановлюються спеціальною (котирувальною) комісією станом на початок і закінчення торгів. З метою розробки стратегії поведінки продавців і покупців на наступних біржових торгах біржі публікують ціни на товари в біржових бюлетенях. Ціни є орієнтиром для потенційних виробників товарів, власників цінних паперів, покупців, органів державної влади тощо.;

5. Страхування цінкових та курсових ризиків (хеджування). Біржове страхування (хеджування) учасників біржової торгівлі від несприятливих для них коливань цін. Для цього на біржі використовуються спеціальні види угод і розробляється механізм їх укладання. Функція хеджування (від англ. «hedge» – огорожа; контракт для страховки від ризику зміни цін), або біржове страхування учасників біржової торгівлі від несприятливих для них коливань цін.

6. Гарантування виконання біржових угод. Досягається за допомогою біржових систем безготівкових розрахунків, заліку взаємних вимог і зобов'язань учасників торгів, організації їх виконання, тобто з використанням систем клірингу і розрахунків.

7. Інформаційну (збір і реєстрація біржових цін з подальшим їх узагальненням і публікацією, надання клієнтам, іншим зацікавленим організаціям, пресі, радіо, телебаченню, комп'ютерним мережам інформації про наявність товарів, рівень і динаміку світових цін та курсів на основні активи. Інформації на діяльність сучасної біржі в розвинених країнах настільки значна,

що до 30% своїх прибутків вона отримує від продажу біржової інформації.

8. Сприяння реалізації товарів за оптимальними цінами відбувається на основі прямої зустрічі попиту й пропозиції, поставки товару (форвардний контракт) та процесу його виробництва (ф'ючерсний контракт).

1.3. Етапи розвитку біржової торгівлі та сучасний стан світового біржового ринку.

Товарні біржі за п'ятивікову історію у своєму розвитку пройшли кілька етапів - від звичайних форм оптового до сучасного ф'ючерсного ринку змінювався характер угод, їх економічна сутність та організаційна структура.

Основні етапи розвитку світової біржової торгівлі представлені в табл. 2.

Таблиця 2 – Основні етапи розвитку світової біржової торгівлі

Етап розвитку біржової торгівлі	Часовий проміжок	Стисла характеристика
1 етап	2-га половина XVI ст. (з 1531 р.)	Зародження перших товарних бірж, на яких укладають угоди на реальний товар з негайною поставкою.
2 етап	1-ша половина XVIII ст. (з 1730 р.)	Початок укладання на товарних біржах угод на реальний товар з поставкою у майбутньому періоді.
3 етап	2 –га половина XIX ст. (з 1865 р.)	Виникнення на товарних біржах ф'ючерсних контрактів і початок укладання угод на термін.
4 етап	1-ша половина XX ст. (з 1920 р.)	Розробка механізму страхування цінового ризику і початок здійснення на товарних біржах операцій хеджування.
5 етап	2-га половина XX ст. (з 1980 р.)	Виникнення на товарних біржах опціонних контрактів і початок торгівлі опціонами на реальний товар і ф'ючерсні контракти.

На першому етапі біржова торгівля здійснювалась в обмеженому числі країн, носила локальний характер. На ТБ в цей період здійснювались **угоди лише на реальний товар в негайною поставкою**, (Спот), як правило, за готівку. Асортимент реалізованих товарів на біржах був досить обширним - він включав практично всі види сільськогосподарської продукції, вироби домашнього виготовлення, шкіри і хутро, текстиль, лісоматеріали тощо.

На другому етапі розвитку біржової торгівлі почали укладатись угоди на реальний товар з поставкою в майбутньому періоді („Форвард”).

В найбільшій мірі потреба в таких угодах виникла при торгівлі сільськогосподарською продукцією, виробництво якої носить сезонний характер. В процесі таких угод продавці і покупці заздалегідь узгоджували кількість, ціну і строки майбутніх поставок певних видів товарів. Перша угода на реальний товар з поставкою в майбутньому періоді була зареєстрована в 1730 р. на японській рисовій біржі «Доджіма». Приблизно в цей же час аналогічні угоди починають укладатися на європейських товарних біржах.

Третій етап розвитку біржової торгівлі пов'язаний з появою в біржовій практиці угод на термін (ф'ючерсних). У 1865 році Чиказька товарна біржа

розробила стандартний типовий контракт на майбутню поставку зерна, назвавши його «ф'ючерним». У цьому контракті були стандартизовані якість, кількість, термін і місце поставки товару, за яким укладається угода. Стандартизація біржової торгівлі привела до появи принципово нового біржового активу – біржового ф'ючерсного контракту, тобто контракту на поставку біржового товару через певний термін у майбутньому, і відповідно – ф'ючерсної торгівлі.

Четвертий етап розвитку біржової торгівлі пов'язаний з розробкою і впровадженням механізму страхування цінового ризику (хеджування). Нестабільність біржової кон'юнктури призводить до того, що ціни за угодами на реальний товар з поставкою в майбутньому періоді, погоджені в момент їхнього укладення, можуть суттєво змінитись до моменту виконання зобов'язань за угодою. У результаті цього одна з сторін – покупець або продавець будуть нести фінансові втрати. Механізм хеджування дозволяє зняти ціновий ризик або мінімізувати його. Уперше механізм хеджування отримав практичну реалізацію у 1920 році на біржах США під час закупівлі бавовни, яка направлялася у Великобританію.

П'ятий етап розвитку біржової торгівлі пов'язаний з появою нового виду угод – опційних, у процесі впровадження яких продаються-купуються не самі товари або ф'ючерсні контракти, а тільки права на них за певну премію. Перші опційні контракти були укладені на Чиказькій (США) ТБ на сою і кукурудзу відповідно в 1984 і 1985 рр. За останні роки вони одержали широкий розвиток на міжнародних ТБ.

Заклади, аналогічні біржам, функціонували ще у Вавилоні, Стародавньому Єгипті, Фінікії. Першу міжнародну біржу, яка мала власне приміщення, було засновано в 1531 р. в Антверпені (Бельгія).

У 1602 р. було засновано Голландсько-Ост-індську компанію. З того часу роль важливого світового торговельного центру переходить до Амстердамської біржі. Тут уперше виникли термінові (ф'ючерсні) угоди, а техніка біржових операцій досягла відносно високого рівня. Спочатку біржові угоди обмежувалися операціями з товарами, пізніше їх діяльність доповнили угоди з цінними паперами. Перші фондові біржі виникли наприкінці XVIII ст. у Великобританії, США, Німеччині. В 1850 р. їх було відкрито в Швейцарії, а в 1878р. – в Японії. [30].

На сучасному етапі більше 80 % загального обсягу світової біржової торгівлі товаром або контрактами припадає на США, приблизно 8 % – на Англію і 6 % – на Японію. На всі інші країни припадає тільки 2 % загального обсягу біржових угод.

Більшість міжнародних ТБ є спеціалізованими, тобто здійснюють торгівлю окремими групами товарів (зерном, живою худобою, кавою і какао, нафтопродуктами, металами тощо).

На сучасному етапі розвитку міжнародна біржова торгівля має цілком виражену географічну концентрацію. Передовими центрами були і залишаються США, Великобританія, Японія. Роль американських бірж значно зросла під час і після Другої світової війни, коли всюди, крім США, біржі були закриті. На той період на них припадало 90% операцій.

Зараз майже весь біржовий оборот на світовому товарному ринку, а саме 98% забезпечується завдяки діяльності бірж трьох провідних країн : 84% цього

обороту припадає на біржі США, 8% - Великобританії, 6% - Японії і 2% - на товарні біржі інших країн..

Перевага США у ф'ючерсній та опціонній торгівлі зберігалась до середини 80-х років, але в наступні роки європейські й азіатські ф'ючерсні ринки стали конкурентами традиційним ринкам США. За період 1985-1990 рр. частка ф'ючерсної торгівлі за межами США збільшилась з 12,8 до 46,8 відсотка. Обсяги ф'ючерсної торгівлі в Азії збільшились вдвічі, а в Європі - практично утричі.

Спеціалізацією американських товарних бірж традиційно була сільськогосподарська продукція, Великобританії - дорогоцінні й кольорові метали та енергоносії, японських - аграрна продукція, хоча на даний час ця спеціалізація у всіх трьох центрах не настільки виражена.

Найбільшою товарною біржею світу є американська Чиказька торгова біржа (Chicago Board of Trade), на якій здійснюються ф'ючерсні й опціонні угоди із зерновими (пшениця, кукурудза, овес, соя-боби), олійними (соева олія, соєвий шрот) культурами, дорогоцінними металами (золото і срібло), казначейськими білетами і облігаціями США, муніципальними облігаціями, індексами акцій і облігацій.

Другою за обсягами продажу біржових товарів є Чиказька товарна біржа (Chicago Mercantile Exchange). Предмети угод - велика рогата худоба, свині і пиломатеріали. Основна кількість угод припадає на казначейські папери США, валюту, євродолари, індекси цін акцій і облігацій.

Нью-Йоркська товарна біржа (New-York Mercantile Exchange) є третьою за кількістю укладених угод. Предметами угод на цій біржі є паливна і сира нафта, пропан і бензин, а також платина і паладій.

Біржа Комекс (Commodity) у Нью-Йорку за останні роки дещо зменшила обсяги операцій. Тут ведуться операції з міддю, алюмінієм, золотом, сріблом, індексами цін валюти і цінних паперів.

На Нью-Йоркській біржі кави, цукру і какао (Coffee, Sugar, Cocoa Exchange) ведеться торгівля відповідними товарами різних сортів.

На Нью-Йоркській біржі бавовни і цитрусових (New-York Cotton, Citrus Exchange) укладаються контракти з купівлі-продажу бавовни, концентрату апельсинового соку, пропану. Ведуться також операції з індексом долара, казначейськими білетами США.

Чільне місце в розвитку біржового ринку посідають і товарні біржі Великобританії. Лондон багато століть був і залишається важливим світовим фінансовим центром, де розташовані численні фірми послуг, такі, як банки, страхові компанії, експедиційні і фрахтові компанії, що набагато полегшує організацію міжнародного товарообігу.

Проте у кінці ХХ ст. у зв'язку зі значним зниженням економічної ролі Великобританії у світі, економічними труднощами цієї країни, зменшення значення британської валюти у світовій валютній системі, а також через інші чинники, що прямо впливають на біржову торгівлю, частина товарних бірж у Великобританії переживала кризу. Це виявляється у скороченні оборотів і послабленні позиції британських бірж порівняно з американськими.

До бірж світового значення належить Лондонська міжнародна фінансова ф'ючерсна біржа (London International Financial Future Exchange) (до вересня 1982 р. вона називалася Лондонською товарною біржею). Предметом обороту на

цій біржі є сільськогосподарські продукти: кава сорту „Робуста”, какао, білий цукор і цукор-сирець, картопля, насіння олійних культур і олія (соняшникова, соєва, кокосова, рапсова, арахісова і з льону), соєвий шрот і каучук.

Лондонська біржа першою в Європі почала з 1987 р. застосовувати електронну систему в здійсненні комерційних операцій. На цій біржі після переобладнання почали інтенсивно торгувати фінансовими інструментами, зокрема державними цінними паперами, валютою, індексами акцій. Нині Лондонська біржа стала провідною європейською біржею фінансових ф'ючерсів і опціонів і другою у світі після Чиказької торгової біржі.

До провідних у світовому біржовому ринку належить і Лондонська біржа металів, яка є традиційно основним ринком кольорових металів, править за барометр цін у світовій торгівлі кольоровими металами, використовується для хеджування, розробляє стандартні умови біржових контрактів.

Об'єктом торгівлі на цій біржі є мідь, алюміній, цинк, свинець, олово, нікель і срібло. Укладаються як ф'ючерсні, так і реальні угоди, причому частка других досить висока. Значну частину оборотів становлять угоди закордонних контрагентів, у тому числі західноєвропейських, американських і японських, а також східноєвропейських. Щоденні котирування згаданих металів на біржі є одним з найважливіших коефіцієнтів світової ціни, прийнятої в міжнародній торгівлі.

Лондон є також важливим центром торгівлі зерном, особливо пшеницею і ячменем.

Провідне місце в Європі посідає і французька біржа МАТІФ (Міжнародний ф'ючерсний ринок Франції). Основна частка операцій МАТІФ припадає на ф'ючерсні контракти на довготермінові (7-10 років) облігації, процентні ставки, довготермінові контракти на валюту. Ф'ючерсні контракти на цукор, картоплю і каву мають незначний обсяг.

Серед французьких бірж велике значення має Паризька комерційна біржа, на якій здійснюється торгівля рафінованим цукром, кавою в зернах (сорт „Робуста”) і какао-бобами, а також у великих обсягах соєвим шротом. Це єдина у світі біржа рафінованого цукру міжнародного масштабу, тому вона притягує хеджерів на цей вид цукру майже з усього світу. Останніми роками її частка і значення в міжнародній торгівлі значно збільшилися.

У Японії діє багато бірж місцевого значення. Арбітраж здійснюється щодо таких товарів, як цукор, насіння сої, вовни, які є об'єктом міжнародної торгівлі. Здійснюються також ф'ючерсні угоди з бобами, сортною бавовною, бавовняною пряжею, картопляним крохмалем, сирим і штучним шовком, паприкою, цукром, каучуком. Особливе міжнародне значення має ф'ючерсний ринок золота. Найбільшими японськими біржами є Токійська фінансова ф'ючерсна біржа і Токійська товарна біржа. Ведуться операції з цінними металами (золото, срібло, платина).

Незважаючи на провідну роль у світовій торгівлі бірж США, Великобританії, Японії, Франції, важливі міжнародні товарні біржі розміщуються і в Сінгапурі, Бразилії, Філіппінах. Помітну роль у світовій біржовій торгівлі відіграють також біржі, що функціонують в Аргентині, Австралії та східноєвропейських країнах.

В Австралії найбільш активно є Сіднейська ф'ючерсна біржа. Основним

об'єктом торгівлі (у тому числі ф'ючерсної) є немита вовна. Товарні операції (шерсть і велика рогата худоба) ведуться в дуже незначних обсягах, а інші операції припадають на банківські векселі, державні цінні папери, індекси цін акцій, облігацій.

Пожвавлений біржовий арбітраж здійснюється тут з Лондоном і Нью-Йорком. Австралійські торговці й закордонні виробники, яким вовна потрібна як сировина, укладають на цій біржі угоди з метою хеджування. На цій біржі здійснюються також ф'ючерсні операції з худобою, відгодованими ягнятами, золотом, сріблом, а останніми роками також з фінансовими інструментами.

Певний вплив на біржову торгівлю має, зокрема, біржа в Сан-Пауло (Бразилія), на якій здійснюються ф'ючерсні операції з кавою в зернах, худобою, соєвими бобами, а також золотом. Біржа-конкурент, що в Ріо-де-Жанейро, здійснює тільки ф'ючерсні угоди із золотом, хоча планує здійснювати ф'ючерсні угоди на какао і каву.

Загалом у світі спостерігається територіальна спеціалізація біржової торгівлі, що залежить передусім від економічного розвитку тієї чи іншої країни. Розподіл центрів світової біржової торгівлі за напрямками спеціалізації наведено в табл. 3.

За останні 10 років біржовий ринок значно розширився, всюди у світі почали з'являтися нові біржі. Між ними виникає жорстока конкуренція.

Таблиця 3 - Територіальне розташування бірж залежно від спеціалізації

Назва товару	Розташування біржі
Кольорові метали	Лондон, Нью-Йорк, Пінанг
Натуральний каучук	Сінгапур, Малайзія, Лондон, Нью-Йорк
Какао-боби	Лондон, Нью-Йорк, Париж, Амстердам
Зернові й олійні культури	Чикаго, Міннеаполіс, Канзас-Сіті, Вінніпег, Лондон, Ліверпуль, Мілан, Антверпен, Роттердам, Дортмунд, Токіо, Нью-Орлеан
Цукор тростинний, буряковий, цукор-сирець, цукор-рафінад	Лондон, Нью-Йорк, Париж
Кава	Лондон, Нью-Йорк, Ліверпуль, Париж, Роттердам, Гамбург, Амстердам, Маніла
Бавовна	Нью-Йорк, Нью-Орлеан, Чикаго, Ліверпуль, Олександрія, Сан-Пауло, Бомбей, Сідней, Бремен
Бавовняна олія	Нью-Йорк, Лондон, Амстердам
Джут	Калькутта, Карачі, Лондон
Вовна	Нью-Йорк, Лондон, Антверпен, Рубе, Мельбурн, Сідней
Рис	Мілан, Нью-Орлеан, Амстердам, Роттердам, Токіо, Бомбей
Соєва і соняшникова олія	Лондон, Чикаго
Худоба, продукція тваринництва	Чикаго, Сан-Пауло, Лондон, Амстердам, Сідней
Дорогоцінні метали	Нью-Йорк, Чикаго, Вінніпег, Амстердам, Токіо, Ріо-де-Жанейро, Сінгапур
Нафта і нафтопродукти	Лондон, Нью-Йорк, Сінгапур

З іншого боку, поруч із жорстокою конкуренцією на біржовому ринку відбувається і процес об'єднання бірж.

Структура світового товарообороту за останні роки змінилася в бік зростання частки кольорових та дорогоцінних металів, енергоносіїв і значного

зменшення частки цукру, кави, какао, бавовни, вовни.

1.4. Становлення та розвиток біржового ринку в Україні.

Історія формування національного біржового ринку тісно пов'язана з багатолітнім перебуванням України у складі Російської імперії.

Перші біржі в царській Росії були організовані не з ініціативи торговців товаром, як це відбувалося на Заході й в США, а за наказом царя Петра I, який часто бував за кордоном. Він не до кінця розумів економічну сутність цього явища, але боровся за впровадження у тогочасній Росії всього передового, що нагромадила Європа. За розпорядженням Петра I в 1703 р. було відкрито першу біржу в Петербурзі. Для неї було побудовано спеціальне приміщення. Петро I особисто встановив порядок роботи біржових зборів на зразок іноземного. Аналогічні біржові заклади він наказав створити по всій країні. Однак тогочасне ділове життя характеризувалося незначними обсягами угод, примітивними організаційними формами торгівлі, нерозвиненістю кредитування та ін. Тому за наступні сто років було створено лише чотири біржі - Одеську, Варшавську, Московську і Рибінську.

Започаткування біржової торгівлі в Україні пов'язують із відкриттям у 1796 р. товарної біржі у м. Одесі й у 1834 р. - у м. Кременчуку.

Загалом можна виділити наступні етапи розвитку біржової торгівлі.

1796 - 1860 рр. Зародження біржового руху. Характерними особливостями цього періоду є створення та функціонування кількох товарних бірж з незначними обсягами угод, недосконалістю механізмів організації товарів, а також те, що не всі товари були предметом біржового обороту.

Функціонування товарних бірж цього часу не відіграло суттєвої ролі і на гуртовому ринку сільськогосподарської продукції. Торгівля здійснювалася в основному зерновими і, як правило, невеликими партіями.

1861 - 1900 рр. Активізація і спеціалізація біржової торгівлі. Реформи 1861 р. внесли позитивні зміни в біржову торгівлю. Вони прискорили перехід до ринкового господарювання, створили сприятливі передумови для подальшого розвитку біржової торгівлі. Біржі відкриваються в Казані, Ризі, Києві, пізніше в Астрахані, Саратові, Харкові, Миколаєві, Баку, Єльці. З'являються елеватори, створюються комерційні банки, залізничні мережі, вдосконалюються транспортні засоби. Починає працювати так званий підтоварний кредит, в основному для торгівлі хлібом. Все це суттєво впливає на інтенсивність розвитку біржової торгівлі.

1900- 1914 рр. Інституалізація біржового ринку. Біржі цього періоду надійно ввійшли у народне господарство країни і мали суттєву питому вагу на гуртовому товарному ринку. Як правило, це були спеціалізовані біржі з торгівлі окремими видами продукції, а саме хлібні, фруктові, м'ясні, винні біржі та інші, серед яких найбільші біржові обороти мала Київська товарна біржа, Миколаївська хлібна й Одеська зернова біржі. За цей період відкрилося понад 50 бірж, а загальна їх кількість досягла 115.

Російська дореволюційна біржа мала деякі особливості, які робили її привабливою для Заходу; вона була досить незалежною організацією. Місцева урядова влада, як правило, не втручалась у біржову діяльність. Крім того, на російських біржах, на відміну від західних, була майже відсутня спекуляція.

Загалом біржа в царській Росії стала не тільки організованим оптовим

ринком, а й, що було зумовлено певними історичними умовами, органом представництва і захисту інтересів торгівлі та розвитку ринкової інфраструктури.

Біржа займалася питаннями залізничного та водного транспорту, хлібної торгівлі, митниці, податками та іншими проблемами ринкового характеру.

Початок Першої світової війни, а потім події 1917 р. призвели до повного припинення діяльності товарних бірж України.

1920- 1928 рр. Впровадження радянською державою нової економічної політики, що базувалась на певних елементах ринкової економіки, сприяло відродженню біржової діяльності. Відновили свою діяльність 11 товарних бірж, що діяли на території України до 1917 р.

Рада праці й оборони СРСР, якій пізніше були підпорядковані біржі, видає постанову „Про біржі”, в якій формулюються принципи їх діяльності. Було рекомендовано всім організаціям вступити в члени біржі, відвідувати біржові торги, всі торгові операції здійснювати переважно через біржу і керуватись біржовими цінами. Жодне державне підприємство не мало права реалізувати свою продукцію за цінами, нижчими за біржові.

У цей час на оптових ринках поряд з кооперативними організаціями з'явилися державна торгівля і промисловість. Вони, як правило, і ставали засновниками бірж.

Основними завданнями товарної біржі були:

- ✓ виконання посередницької діяльності;
- ✓ самостійне регулювання товарних ринків.

Товарна біржа формувалася як корпорація, мала статут, її членами могли бути всі форми підприємств (державні, приватні, змішані), що сплатили вступний внесок.

Основними товарами біржового обігу були продовольство і фуражне зерно, частка яких досягла 80%. Здійснювалась також торгівля вовною, текстильною сировиною, шкірою і виробами з неї, металопродукцією і паливом.

На біржовому ринку працювали в основному державні структури, що були, як правило, в ролі покупців. Частка приватних учасників була низькою. Держава використовувала біржі як систему контролю за державною торгівлею, з цією метою було прийнято постанову про обов'язкову реєстрацію на біржі всіх угод, що їх укладали державні підприємства.

Радянська біржа була в залежному становищі в системі торгівлі внаслідок жорсткої контрольної та законодавчої регламентації її діяльності органами влади. Заборонялись спекулятивні операції, в тому числі термінові угоди з товаром і цінними паперами, строго дотримувався принцип збереження контрольних позицій державних та змішаних підприємств на загальних зборах і в біржових комітетах товарних бірж.

Особливість тогочасних бірж полягала й у тому, що вони були не тільки організованим ринком, а й складовою процесу державного регулювання ринку. Організаційною особливістю радянських бірж було й те, що при них існували реєстраційні бюро позабіржових угод, які враховували і контролювали позабіржовий оптовий товарообіг.

Товарна біржа дедалі більше характеризувалася як додатковий інструмент реалізації тогочасної планової економічної політики держави.

На посередницьку діяльність бірж негативно впливали жорстке планування і монополізація збуту. Посилюється тиск на біржі з боку контролюючих органів, величезної армії чиновників різних рівнів.

У міру зміцнення принципів централізованого планування збут промислових товарів почав здійснюватися на основі державних планів ввезення і генеральних договорів. Монопольним з боку держави стало і вивезення продукції. Здійснювався комплекс заходів, щоб забезпечити державне керівництво на ринку сільськогосподарської продукції.

Таким чином, торговельне посередництво бірж і їх роль у становленні ринкових відносин почали обмежуватись лише не запланованими в централізованому порядку товарами. А через постійне перевищення попиту над пропозицією товару визначення цін і розподіл товарних потоків ставали неактуальними.

Зусилля державного регулювання економіки під однопартійним диктатом призвело до згорання нової економічної політики.

У 1927 р. на засіданні Раднаркому було прийнято рішення про перегляд функцій бірж і скорочення їх кількості. У результаті з 18 бірж, що діяли на той час в Україні, залишилось лише чотири, а до кінця 1930 р. перестали працювати й вони.

90-ті роки - розвиток біржової торгівлі за умов становлення ринкових відносин. Характерними особливостями становлення біржового ринку цього періоду є:

- ✓ з'ясування його економічної сутності;
- ✓ створення правової бази;
- ✓ формування організаційної структури;
- ✓ опрацювання функціональної моделі;
- ✓ опрацювання механізму біржового ціноутворення.

У процесі організації та активізації діяльності товарних бірж вирішальна роль належить Закону України „Про товарну біржу”, введеного в дію з січня 1992 р. Так, станом на квітень 1992 р., в Україні уже починають функціонувати близько 70 товарних бірж. Їхній біржовий оборот становить майже 10 млрд. крб. (1,81 млн. дол. США).

Частка сільськогосподарської продукції у структурі біржового обороту була незначною і складала близько 6%.

Упродовж **1992 - 1994 рр.** спостерігався спад біржової активності, скорочувалися обсяги біржових угод, кількість діючих товарних бірж, у тому числі й таких, що торгували агропродукцією і зерном. Цей процес частково обумовлений тим, що торгівля на товарних біржах організовувалась не за всіма представленими товарами, а продавались виключно біржові товари, вся інша продукція проходила через позабіржовий гуртовий ринок.

Також негативно вплинув на діяльність біржового ринку введений в дію 28.02.1992 р. Закон „Про оподаткування доходів підприємств і організацій”, згідно з яким посередницька діяльність, а саме податок на прибуток від аукціонів, біржових торгів, закупівельно-торгівельної діяльності був визначений у межах 75%. Тільки Закон України „Про оподаткування доходів підприємств” від 28.12.1994 р., дає законодавчу основу для відродження біржової діяльності в Україні, оскільки податок на посередницьку діяльність було знижено до 45%. Це

й обумовило в **1995 р.** значну активізацію біржового ринку.

Виробники продукції почали самостійно реалізовувати її за контрактами (в тому числі державними) через торговельні біржі та контрактні доми, заготівельні посередницькі організації.

У **1996 р.** біржі працювали вже у всіх регіонах України. Через них реалізовувались значні обсяги товарної продукції. Так, обсяги реалізації зерна досягли в 1996 р. 3 млн. т, а насіння соняшнику - 450 тис. т. Біржова торгівля сприяла вирівнюванню і стабілізації цін. Питома вага сільськогосподарської продукції і продовольства в торговельному обороті бірж становила 50%.

Серед найбільш активних регіональних бірж можна назвати:

- ✓ Чорноморську (м. Миколаїв);
- ✓ Одеську аграрну та Одеську товарну біржі;
- ✓ Агропромислову біржу „Донбас” (м. Донецьк);
- ✓ Вінницьку товарно-універсальну біржу;
- ✓ Київську агропромислову біржу;
- ✓ Полтавську агропромислову біржу;
- ✓ Західно - Українську аграрну біржу (м. Львів);
- ✓ Західну регіональну товарну біржу (м. Львів).

З другої половини **1996 р.**, у біржовій торгівлі спостерігався спад активності. Обсяги угод, що укладались на товарних біржах, які торгують агропродукцією, зменшились у 3,6 раза. На думку спеціалістів, причини спаду біржової торгівлі продукцією полягають у наступному:

- ✓ відміна обов'язкового експорту продовольчої продукції через біржовий товарний ринок як тимчасового в умовах економічної кризи явища;
- ✓ неправомірні адміністративні втручання у переміщення продукції територією країни;
- ✓ заблокованість рахунків товаровиробників і, як наслідок, велика кількість бартерних операцій за окремими видами продукції, що перевищує 50%-ний бар'єр;
- ✓ недосконала система оподаткування;
- ✓ невідповідність продукції європейським стандартам якості;
- ✓ відсутність гарантій виконання біржових угод, що призвело до залишення зарубіжними покупцями українського ринку та ін.

Уповільнення біржових процесів справило негативний вплив на загальну ситуацію у формуванні ринкового середовища країни, що призвело до виникнення негативних явищ на ринку сільськогосподарської продукції.

У період **1998 - 2001 рр.** активізувалась діяльність бірж України у різних областях розвитку економіки держави:

- ✓ агропромисловий ринок;
- ✓ ринок послуг з реалізації конкурсного продажу майна, що є в податковій заставі;
- ✓ організація аукціонів і біржових торгів у разі відчуження майна державних підприємств;
- ✓ участь спеціалістів бірж у реалізації майна підприємств - банкрутів;
- ✓ послуги з експертної оцінки та надання послуг про біржові ціни на товари й послуги;
- ✓ організація процесу реалізації конфіскованого майна.

За даними статистичних органів на 10 січня 2000 р. в Україні було зареєстровано 386 бірж. Практичну діяльність здійснювали 255 бірж (66%), серед них: універсальних, товарно - сировинних і товарних - 175 бірж (68,6%), бірж нерухомості – 39, агропромислових – 23, фондових -14, спеціалізованих - 2, валютних – 2.

На кожній біржі в середньому діяло 16 брокерських контор(фірм) та незалежних брокерів.

Біржова торгівля продукцією і товарами в 2000 р. була представлена спотовим ринком (92,2% усіх договорів). На умовах форварду укладено 4,1% договорів. На умовах опціону договори не укладались.

У 2000 р. на біржах України спостерігалось збільшення продажу сільськогосподарської продукції, палива, транспортних засобів та зменшення попиту на операції з нерухомістю. Раніше більше 80% доходу біржі України отримували від операцій з нерухомістю.

Значний вплив на розвиток біржового ринку того періоду мав Указ Президента України від 1999 р. щодо реформування АПК України та розвитку біржового ринку сільгосппродукції.

На початку ХХІ ст. в Україні біржовими механізмами публічного продажу товарів та послуг користується незначний сегмент економіки держави. Так, якщо за процедурою відчуження майна державних підприємств, реалізації майна підприємств-боржників до 80% операцій здійснюється через біржі, то реалізація сільгосппродукції в аграрному секторі не охоплює і 20% загального обсягу виробленої продукції. У структурі доходної частини 95% бірж України доход від реєстрації контрактів на продаж сільгосппродукції складає менше 10%. Проте у 2004 р. спостерігалась позитивна тенденція в організації державних закупок сільгосппродукції через біржовий ринок.

Суттєвим недоліком функціонування вітчизняних бірж є недостатньо відпрацьований механізм торгівлі ф'ючерсними контрактами, що не дає можливості виробникам і споживачам класичних біржових товарів застрахуватись від ризику несприятливої кон'юнктури на ринку реального товару за допомогою операцій, пов'язаних з хеджуванням.

На сьогодні в Україні немає достатньої законодавчої бази для обігу ф'ючерсних контрактів, немає механізму сертифікації зерносховищ, більшість елеваторів не відповідають світовим стандартам.

Недоліки в організації біржового ринку викликані, найперше, концептуальною безсистемністю переходу України до ринкових відносин та прогалинами нормативно-законодавчої бази. Вони негативно впливають на ефективність біржових структур і практично роблять неможливою реалізацію основної функції товарної біржі - забезпечення гуртової торгівлі.

Виходячи з реалій становлення ринкових механізмів в Україні, складного й довгого формування законодавчої бази, наявності потужного сектора „тіньової економіки”, більшість бірж змушені у сферу своєї діяльності вводити нові послуги (консалтингові, юридичні, оціночні), які не є класичними функціями бірж. З іншого боку, це досить доходний бізнес, він дозволяє біржовикам розвивати перспективні механізми, наприклад, реалізацію форвардних контрактів, розвитку механізму хеджування.